

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

ELMİ İŞ №1

Fənn: Psixologiya

Mövzu: Davamlı və davamsız maraqlar

Rəhbər: dosent Təriyel Məmmədov

Tələbənin S.A.A: Qədirov Cavid Şixəli oğlu

Fakültə: Tarix

Qrup: 823

Kurs: I

SUMQAYIT 2010

Plan:

1. Giriş.
2. Psixologiyada şəxsiyyət anlayışı. Şəxsiyyət ictimai münasibətlərin subyektivi və obyektivi kimi.
3. Marağ nədir?
4. Maraqlar necə formalaşır?
5. Maraqların təsnifatı.
6. Davamlı və davamsız maraqlar.
7. Psixoloji münasibətlərin tipologiyası, onların xüsusiyyətləri.
8. Nəticə.

GİRİŞ

Maraqlar insanın idrak tələbatlarının emosional təzahürləridir.

“Emosiya nədir?” sualı elmdə müxtəlif şəkildə cavablandırılmışdır. V.Ceyms emosiyayı hiss etməyə “cəhd” kimi müəyyənləşdirib, P.K.Anoxinə görə isə “emosiyalar orqanizmin fizioloji olaraq parlaq subyektiv iradəyə malikdir və insanın bütün hiss və yaşantılarını əhatə edirlər.” S.Z.Rubinşteyn emosiyaları subyektin vəziyyətinin və obyektə münasibətinin təzahürü kimi dəyərləndirir. N.S.Nemovun tərifinə belədir: “emosiyalar orqanizmin ümumi vəziyyətinin və aktual tələbatlarının ödənilməsi prosesinin təsiri nəticəsində insanda yaranan elementar yaşantılardır”.

Psixoloqların fərqli şərhlərini ümumiləşdirən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əksər hallarda emosiyalar insanın indiki anda nəyə və ya kimə (situasiyaya, başqa insanlara, özünə) münasibəti ilə əlaqədar keçirdiyi yaşantılar kimi anlaşılır.

Onların təmin olunması biliklərdəki çatışmazlıqları aradan qaldırmağa, onları anlamağa, onlarla tanış olmağa kömək edir. Maraqlar subyektiv olaraq – insanın özü üçün – idrak prosesinin kəsb etdiyi müsbət, emosional tonda, onun haqqında daha çox bilmək, onu başa düşmək arzusunda təzahür edir.

Fəaliyyət proseslərində maraqların rolu müstəsna dərəcədə böyükdür. Maraqlar şəxsiyyəti onda əmələ gəlmiş bilmək və başa düşmək cəhdini təmin etdiyi üçün fəal surətdə yollar və vasitələr axtarmağa məcbur edir. Sabit əhəmiyyətə malik obyektə marağın təmin olması adətən, marağın sönməsi ilə nəticələnir, əksinə onu daxilən yenidən qurmaq, zənginləşdirmək və dərinləşdirmək yolu ilə idrak fəaliyyətinin daha yüksək səviyyəsinə cavab verən yeni maraqların əmələ gəlməsinə səbəb olur. Öz şəhərinin keçmiş haqqında dərnəkdə məruzə etməklə tarixlə maraqlanan məktəblinin məruzənin məzmununu təşkil edən müəyyən faktlar qrupuna marağı tükənmir, lakin həmin marağ daha da dərinləşir, o, diyarşünaslıq problemlərinin tabe yer tutduğu daha geniş məsələlər dairəsini əhatə etməyə başlayır. Beləliklə, maraqlar – idrakın daimi təhrikədi mexanizmi kimi meydana çıxır. Maraqlar şəxsiyyətin fəaliyyətinin motivləşməsinin mühüm, lakin yeganə olmayan cəhətidir.

İntellektual emosiyalardan biri olan marağın insanın təkamülündəki rolu böyükdür. İnsan başqa insanlarla, ondan digər canlılardan, əşya və situasiyalardan daha maraqlı gördüyü səbəbindən münasibət qurur və bu münasibəti qoruyub saxlayır. K.İzard marağın

anadangəlmə emosiya olmasını qeyd etməklə yanaşı onun inkişafında sosializasiyanın rolundan, insan şəxsiyyətinin formalaşmasında marağın kəsb etdiyi əhəmiyyətdən danışır. Marağ hər bir şeyə istiqamətlənə bilər, lakin insanlığa daha çox fayda verən intellektual, estetik və başqa yaradıcı fəaliyyət növləridir.

Psixologiyada şəxsiyyət anlayışı. Şəxsiyyət ictimai münasibətlərin subyektivi və obyektivi kimi.

Həyat təcrübəsi göstərir ki, insanlar nə qədər müxtəlif və bir-biri üçün anlaşılmaz olsalar da, onların diqqətində əgər yaxınlarının sevinci və bundan sevinmək bacarığı olsa, onlar bir yerdə olacaqdır. Buna görə hər bir insan öz münasibətlərində plastik və çevik olmağa səy göstərməli, hakim vəziyyətdən asılı vəziyyətə, ürəkəçliqılıqdan çox avtonomluğa və s. asanlıqla keçməyi öyrənməlidir. Belə keçidlər nə qədər asan olsa, insanlar onlara nə qədər az fikir versələr, onda qarşılıqlı inciklik, qıcıqlanma, narazılıq və münaqişələr də bir o qədər az olar. Yaxın qohumlarını, dostlarını, kolleqalarını daha yaxşı anlamaq, onlarla olan münasibətlərə yenidən baxmaq, qarşılıqlı anlaşma şəraitində çətinliklərin konstruktiv daf edilməsini öyrənmək istəyi insanların cəmiyyətdə bir-biri ilə əlaqələrinin əsas amilləridir. Söhbət tək bir insan haqqında getdikdə isə, adətən fərd (individ), şəxsiyyət və fərdiyyətdən gedir. Onlar mənaca eyni olsa da, sinonim kimi üst-üstə düşmür, bərabər deyil. Onlar insan insan mahiyyətinin müxtəlif tərəflərini müəyyənləşdirir. **Fərd** canlı orqanizmdir, insan nəslinə mənsub olan bioloji varlıqdır, bu sifətdə onun dünyaya gəlməsi, onun fizioloji vəziyyəti və psixikası, sosial mühitə uyğunlaşma imkanları qeydiyyata alınır. Fərd varlıq subyektivi, maddi istehsalın və istehlakın ictimai sisteminin elementi olmaqla yanaşı, fəaliyyət, həmçinin müəyyən tarixi hərəkətin gedişatı nəticəsində əmək və təsərrüfat üsullarının mənimsənilməsi və təkrar istehsalı prosesində formalaşır və inkişaf edir. **Şəxsiyyət** nisbətən həm bütün insanlara xas olan təbii xüsusiyyətlərin, həm də sosial amillərin təsiri altında təşəkkül tapmış daha geniş insan xüsusiyyətlərinin cəmini ifadə edir. Hər bir insan fərd kimi doğulur, amma özünün təbii, sosial və mənəvi varlığının nisbi sərbəstliyini və ziddiyyətini müəyyən dərəcədə daf edərək, ətraf dünyanı dərk etmək və dəyişdirmək bacarığını göstərərək şəxsiyyət olur. Fərddən fərqli olaraq şəxsiyyət tarixi inkişafın statistivi deyil, əksinə, ictimai münasibətlərin və əlaqələrin fəal hərəkətə gətirdiyi subyektivi və obyektivi. **Fərdiyyət** konkret şəxsiyyətin özünəməxsus və təkrar olunmaz xüsusiyyətlərinin aşkarlanması, bir fərdin digər fərdlərdən fərqlənməsinin ölçüsüdür. İnsan özünün zahiri xüsusiyyətləri, xasiyyətinin spesifikasi, intellektual imkanlarının orijinallığına görə sanki tək bir nüsxədə olan varlıqdır. Məsələn, qeyd ediləndə ki, siyasi iqtisadın klassiki kimi adı dünya tarixinin salnaməsinə yazılmış, dəyərin əmək nəzəriyyəsinin və bir sıra başqa iqtisadi təlimlərin banisi Adam Smit öz dövründə geniş biliyə və yüksək əxlaqi nüfuza malik olan ən savadlı adamlardan biri olmuşdur, bu zaman insanın fərdi xüsusiyyətlərinə ayrıca diqqət cəlb olunur. Xarici və Azərbaycan psixoloqları **subyekt** məfhumu altında həyat təcrübəsini zənginləşdirərək öz talelərini özləri yaradan, yüksək dərəcədə aktiv fəaliyyət göstərən, qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq üçün inadla çalışan şəxsi, yaxud insan birliyini nəzərdə tuturlar. Öz fəaliyyətinin ən kiçik nəticələri ilə kifayətlənərək passiv olan, xarici hadisələrə bütövlükdə tabe olan insanlar ictimai əlaqələrin **obyektivi** kimi çıxış edirlər. Hər bir ayrı-ayrılıqda götürülmüş insan şüurlu, aktiv fəaliyyəti, yəni əmək, yaradıcılıq qabiliyyəti, ətraf aləmi məqsədəuyğun şəkildə dəyişdirmək bacarığı olan sosial varlıqdır. İlk əvvəl məqsəd, üsul, nəticə və məqsədamüvafiq prosesin özü də daxil olmaqla, insanın əməyə və digər fəaliyyət növlərinə olan qabiliyyəti vacibdir. Məhz işdə, yaradıcılıqda insan özünü həm bürüzə verir və göstərir, həm də bir şəxsiyyət kimi formalaşır və inkişaf edir. Hər bir insan dövlətin, millətin, sinfin və təbəqənin

nümayəndəsidir və müvafiq olaraq vətəndaş, millətin nümayəndəsi, fəhlə, kəndli, yaxud ziyalı kimi çıxış edir. Sosial müəyyənliyə malik olaraq şəxs müvafiq birliklərin spesifik keyfiyyətlərinin daşıyıcısı kimi bu və ya digər ictimai münasibətlərə daxil olur. İctimai münasibətlərdən kənar şəxsiyyət ola bilməz, necə ki, sosial-sinfi münasibətlərdən kənar siyasi şəxsiyyət də yoxdur. Şəxsiyyət zaman daxilində yaşayır və özünü öz keçmişi və istənilən gələcəyi ilə müqayisə edərək qiymətləndirə bilir. Bir çox psixoloqlar belə hesab edirlər ki, öz-özünə qiymət vermək üçün insanın ancaq özünün düşünülməsi azdır. Hər bir öz-özünə qiymət vermə həmin xüsusiyyətin insanda olmasına bir o qədər dəlalət etmir, nə qədər ki, onun hansısa bir etalonundan, qiymətləndirmədə hesablama nöqtəsindən kənara çıxmasının dərəcəsini göstərir.

1.Şəxsiyyət çoxölçülü hadisədir. Jorj Sand yazırdı: «Elə saatlar olur ki, **mən öz-özümdən qaçıram**, özümü at, quş, ağacın başı, bulud, axar su, üfüq, çiçək, ötüb keçən qeyri-müəyyən forma və duyğular şəklində hiss edirəm... mənim varlığımın genişlənməsi üçün inkişaf mühitini nə təşkil edirsə, onda yaşayıram».

2. Alimlər tez-tez sual verirlər: «Özünüdərk ilk mərhələsi haradan başlanır, özünün digərlərindən daha xeyirxah görülməsinə nail olmuş «Mən»in özü harada yaranır...?» Materialist nöqteyi-nəzərindən şəxsiyyətin inkişafında onun başqa insanlarla münasibətlərinin təyinedici rolu ilk dəfə Lüdviq Feyerbax tərəfindən dərk edilmişdir. O, yazırdı: «Ayrı-ayrılıqda götürülmüş hər bir insan nə əxlaqi, nə də düşünən bir varlıq kimi insan məğzinə malik olmur. **İnsan məğzi** ancaq ünsiyyətdə, insanın insanla birliyində, **yalnız Mən və Sən arasında olan fərdlərin** reallığına əsaslanan birlikdə mövcuddur».

3. Bu ideyalar marksizmin hakim «ideyalarından biri olmuşdur «...insan ilk əvvəl güzgüyə baxan kimi başqa insana baxır».

4.Öz insan ləyaqətində və hüquqlarında azad və bərabər doğulan insanlar reallıqda bir-birinə oxşarılar. İnsanların müxtəlifliyi faktını şərtsiz qəbul etdikdə belə nəticəyə gəlmək olar ki, heç bir qüsuru və zəif cəhəti olmayan və yalnız yaxşı cəhətlərə malik olan insan yoxdur. İnsanları anlamaq, münaqişələrə və onları yaradan səbəblərə şüurlu yanaşmaq üçün ünsiyyətdə və qarşılıqlı əlaqədə olduğun insan barədə tam məlumat əldə etmək lazımdır. Unutmaq olmaz ki, hər bir insanın rəftarı, onun hərəkətləri və əməlləri bu və ya digər həyat vəziyyətində şəxsiyyətin reaksiyasını müəyyənləşdirir. Psixoloq-mütəxəssislər insanın əsas xüsusiyyətlərindən intellektual, iradi və emosional xüsusiyyətlərini qeyd edirlər. İntellektual xüsusiyyətlərə təfəkkür, insan biliklərinin cəmi, insanda həqiqət meyli kimi xassələr, həmçinin insanın görüşləri, prinsipləri və həyat mövqeyi daxildir. İradi xüsusiyyətlər ilk növbədə insanı hərəkətə sövq edən, onun bacarığını zahirə çıxaran, başqa insanların rəğbətini qazandıran motivlərlə bağlıdır. Emosional keyfiyyətlərə xeyirxahlıq, vəzifə borcu, ləyaqət, dostluq, məhəbbət və s. bu kimi mənəvi dəyərlərlə bağlı ən müxtəlif əsəb gərginliyi, duyğu və hisslər aiddir. Bütün emosiyalar birlikdə həyat qüvvələrinin aktuallaşmasından, şəxsiyyətin insanlara xeyir verməsindən, cəmiyyət və özü qarşısında öz hərəkətlərinə görə cavabdehliyindən səmərəli şəkildə xəbər verə bilir. İnsanın ən vacib xüsusiyyətləri sırasında öz xüsusi sosial əhəmiyyətinə görə ədalət, məsuliyyət hissi və hüquq düşüncəsi seçilir. Şəxsiyyətin bütün bu xüsusiyyətləri şübhəsiz ki, münaqişələrin yaranmasında, onların sonrakı inkişafına və həllinə təsir göstərir. Mütəxəssislər insanın daha bir xüsusiyyətini qeyd edirlər ki, bu da refleksiyadır, yəni hər bir insanın öz bilik və hərəkətlərinin təhlil etməsi, onların sərhədləri və mənası, başqaları tərəfindən qavranılması və qiymətləndirilməsi barədə düşünməsi. İnsanın bir sıra genetik keyfiyyətləri xüsusi qeyd olunmalıdır. Əvvəla, münaqişəlik və temperament – Hippokrat dövründən insan psixikasının dinamik xüsusiyyətlərini səciyyələndirən sabit keyfiyyətlərə görə onu sanqvinik, fleqmatik, xolerik və melankoliklərə aid edilməsi arasında

vasitəli qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Məlumdur ki, sanqvinik fəal və cəldir, insanlarla asan dostlaşır, həyatsevər və fəaliyyətlidir, lakin yeknəsəq və usandırıcı işi sevmir. Fleqmatik davranışdan daha təmkinli və səbirlidir, özünü saxlaya bilir, lakin fəallığı bir qayda olaraq azdır. Xolerik tündxasiyyət və həddən artıq düzgünlüyü sevən olur, tez-tez yüksək işgüzarlıq nümayiş etdirir, amma onun fəallığı və enerjisi gah həddən artıq çox olur, gah da müvəqqəti olaraq azalır. Melanoxolik həssas, emosional və xeyirxah olur, lakin çox vaxt qətiyyətsizlik və lənglik göstərir, yeni şəraitə çətin uyğunlaşır, uyğursuzluğa tab gətirə bilmir, tez ruhdan düşür. Şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətinin, aydın ifadə edilmiş psixoloji xüsusiyyətlərinin onun münaqişəli olmasına təsir etməsi daha çox gözə çarpır. İnsanın temperamenti şəxsiyyətlərarası münaqişələr zamanı onun hərəkətlərinə çox mühüm təsir göstərir. Məsələn, xoleriki münaqişədə cəlb etmək asandır, fleqmatiki isə əksinə, özündən çıxartmaq çətindir. Münaqişənin yaranmasında və inkişafında şəxsiyyətin xasiyyətinin xüsusiyyətləri, başqa xarakteristikaları vacib rol oynayır. Şəxsiyyətin iki əsas psixoloji meyilləri mövcuddur: eksraniversiya – intraversiya; emosional sabitlik... Xarici mühətdən həmişə stimulyasiya, «qidalanma»-ni tələb edən insanlar ekstravert adlanır. Bu tip insanlar ünsiyyəti sevən, yeni-yeni təəssürlərə can atan, riskə meyilli, dəyişiklikləri sevən olur. Həyat fəallığı üçün öz daxilindən stimula götürən, əsasən öz daxili aləmi ilə yaşayan insanlar intravert adlanır. Bu tip insanlar qapalıdır, intizamı sevir, az adamla dostluq edir, lakin dostluqda sadıq olurlar. Emosional cəhətdən dəyişkən insanlar daimi emosional gərgindliyi, şəxsi təhlükəyə, uğursuzluğa və səhvlərə qarşı həddindən artıq həssaslığı ilə səciyyələnilir. Emosional cəhətdən sabit insanlara emosional tarazlıq xasdır, onlar başqalarının həyəcanını dərinədən hiss etməyə qadir deyil. Xarakter xüsusiyyətini göstərilən tipologiyası Karl Yung (1875-1961-ci illər) tərəfindən «Psixoloji tiplər» (1921-ci il) kitabında verilmişdir. Adı çəkilən kitab bu günədək ən əsaslı kitablardan biri sayılır, ondan həm nəzəri, həm də praktiki psixologiyada geniş istifadə edilir. A.Adlerin fikrinə görə xarakterin formalaşması insan həyatının ilk beş il ərzində baş verir. Həmin dövrdə insan onda keyfiyyətsizlik kompleksini yaradan mənfi amillərin təsirini öz üzərində hiss edir. Sonralar həmin kompleks şəxsiyyətin davranışına, onun fəallığına, təfəkkür tərzinə və s. mühüm təsir göstərir. Bu tipologiya inandırıcı surətdə göstərir ki, insanların xarakteri müxtəlifdir (ən azı 16 tipli xarakter mövcuddur). Xarakter tiplərinin bir-birinə uyğun gəlməməsinə görə anlaşılmaqlar hər kəsin yalnız öz istəklərini heç bir güzəştə yol vermədən müdafiə etdikdə başlanır. İnsanlar öz xarakterlərinin xüsusiyyətlərini nə qədər yaxşı bilsələr, bir o qədər başqa insanlarla onların qarşılıqlı əlaqələri xeyirli ola bilər. Erik Eriksonun (1902-1994-ci illər) nəzəriyyəsinin məğzi ondan ibarətdir ki, o, şəxsiyyətin psixososial inkişafında hər bir insan tərəfindən öz böhranının keçirilməsi ilə bağlı olan mərhələləri ideyasını irəli sürüb və əsaslandırıb. Lakin hər bir yaş dövründə böhran vəziyyətinin ya əlverişli, ya da əlverişsiz surətdə rəf edilməsi baş verir, şəxsiyyətin inkişaf səviyyəsi şəxsiyyətlərarası münaqişələrinin yaranmasına təsir göstərən daha bir vacib amildir. Şəxsiyyət özünün sosiallaşması, sosial təcrübənin fəal surətdə mənimsəməsi və təkrar istehsal etməsi prosesində inkişaf edir və təkmilləşir. İnsan öz hərəkətlərini hamı tərəfindən qəbul edilmiş normalara və ətrafdakıların davranış qaydalarına uyğun dəyişdirməyə məcburdur. Bunun üçün də o öz temperamenitinin və xasiyyətinin təzahürünü daim nəzarət altında saxlamalı olur. Sosiallaşma anlayışı sosiologiya, psixologiya, politologiya və digər bu kimi tədris fənlərinin mərkəzi anlayışlarından biridir. Sosiallaşma anlayışının bu fənlərin hər birində öz mənasını daşmasına baxmayaraq, ümumilikdə sosiallaşma altında bütün sosial proseslərin cəmi kimi başa düşülür. Bu proseslər siyasətində hər bir fərd sosial təcrübəni mənimsəyir, ünsiyyət və fəaliyyət nəticəsində onun, cəmiyyətin üzvü kimi fəaliyyət göstərməsinə imkan verən müəyyən norma və dəyərləri əldə edir. Sosiallaşmanın çox nəzəriyyələri mövcuddur. Onların

bir hissəsi oğlan və qızların sosiallaşdırmada fərqləndirilməsinə bir o qədər fikir vermir, digər hissəsi isə kişi və qadın eyniliyinin qazanılması prosesində fərqləri, nəzəri quruluşun mərkəzində saxlayır. Kişi və qadının sosiallaşmasına dair daha çox məşhurlaşmış nəzəriyyələrdən biri də, bioloji amillərə xüsusi diqqət yetirən Avstriya psixoloqu Z.Freydin nəzəriyyəsidir. Qender rolunun əsas psixoloji mexanizmi uşağın öz valideynləri ilə eyniləşdirilməsidir. Eyniləşdirmənin əldə edilməsinə digər yanaşmalara, Fransa psixoloqu Jan Piacenin sosial öyrənmək nəzəriyyəsində rast gəlinir. Bu nəzəriyyədə tipləşdirmə mexanizminə xüsusi fikir verilir – valideynlərə fəal təsir göstərmək, öz cinsi barədə «düzgün» təsəvvürlərin formalaşması: adın seçilməsi, geyimdə və oyuncaqlarda, rəğbətləndirmə və cəzalandırmada fərqlər. Son onilliklərdə əvvəlki nəzəriyyələrdə (N.Çadorou, S.Bem və başqaları) olan qüsurların aradan qaldırılmasına can atan yeni sosiallaşma nəzəriyyələri meydana gəlmişdir. Belə ki, Z.Freydin davamçısı olan, amerikalı psixoloq Nansi Çadorou psixoanaliz əsasında hal-hazırda nüfuz qazanmış bir nəzəriyyə yaratmışdır. O, sübut etmişdir ki, inkişafın genital mərhələsində (4-6 yaş) ən çox çətinlik və əziyyət çəkən qızlar yox, oğlanlar olur. Deyilənlər onunla əlaqədardır ki, əvvəlcə bütün uşaqlar özlərini anaları ilə eyniləşdirirlər (1 yaşdan 3 yaşadək), və ancaq sonra oğlan uşaqları bu eyniliyi dəyişdirməyə məcbur olurlar, bu da onların həddən atıq fəal, qərarlı, xəstəliklərə nail olma kimi problemlərə gətirib çıxarır. Böyüməkdə olan nəsil üçün əxlaqi norma və dəyərlərin formalaşmasına üstün təsir göstərən qruplar və ya ayrı-ayrı şəxslər sosiallaşma institutları adlandırılır. Onlara aiddir: ailə, məktəb; məktəbdən kənar ictimai uşaq təşkilatları, yaşlılar, kütləvi informasiya vasitələri. Bu sosiallaşdırma institutlarının bir-birinə təsiri nəticəsində hər bir fərd müəyyən qender rolları və stereotipləri yığımını əldə edir. Lakin, bir çox müasir sosioloqların fikrinə görə, insanın sosiallaşması bununla başa çatmır və bütün ömrü boyu davam edir. Həyat təcrübəsini əldə etdikcə, kişilər və qadınlar maskulilik və feminlik haqqında öz təsəvvürlərini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər və öz davranışlarını dəyişdirə bilirlər.

Maraq nədir?

Maraqlar insanın idrak tələbatlarının emosional təzahürləridir. Onların təmin olunması biliklərdəki çatışmamazlıqları aradan qaldırmağa, onları anlamağa, onlarla tanış olmağa kömək edir. Maraqlar subyektiv olaraq – insanın özü üçün – idrak prosesinin kəsb etdiyi müsbət, emosional tonda, onun haqqında daha çox bilmək, onu başa düşmək arzusunda təzahür edir. Başqa sözlə desək, maraq şəxsiyyətin, gerçək həyatının müəyyən bir sahəsinə, müəyyən bir fəaliyyətə, bu və ya digər biliyi əldə etməyə az və ya çox yönəlməsində ifadə olunan fərdi psixi xüsusiyyətdir. Şəxsiyyətin istiqaməti onun maraqlarında ifadə olunur.

Maraq bizdə müəyyən hisslər doğuran cisim və hadisəyə daha artıq və gərgin diqqət yetirilməsini təmin. Maraq hər hansı bir obyektə daha dərinlən və dəqiq dərk etmə meyindən doğur. Maraqların fizioloji əsasını bələdləşmə* - tədqiqat refleksləri təşkil edir. Gerçək aləmdə baş verən hər bir yeni, gözlənilməz dəyişiklik zamanı bələdləşmə refleksi baş verir və qıcıqlandırıcının daha tam və aydın inikasını təmin edir. Ətraf mühitdə ən kiçik bir dəyişiklik, yenilik baş verdiyi zaman insanda müvafiq reseptor aparatı bu dəyişikliyi törədən qıcığa doğru yönəlir. Maraqlar idrakın daimi təhrikədiç mexanizmi kimi meydana çıxır.

İntellektual emosiyalardan biri olan marağın insanın təkamülündəki rolu böyükdür. İnsan başqa insanlarla, ondan digər canlılardan, əşya və situasiyalardan daha maraqlı gördüyü səbəbindən münasibət qurur və bu münasibəti qoruyub saxlayır. K.İzard marağın

anadangəlmə emosiya olmasını qeyd etməklə yanaşı onun inkişafında sosializasiyanın rolundan, insan şəxsiyyətinin formalaşmasında marağın kəsb etdiyi əhəmiyyətdən danışır. Maraq hər bir şeyə istiqamətlənə bilər, lakin insanlığa daha çox fayda verən intellektual, estetik və başqa yaradıcı fəaliyyət növləridir.

Fəaliyyət proseslərində maraqların rolu müstəsna dərəcədə böyükdür. Maraqlar şəxsiyyəti onda əmələ gəlmiş bilmək və başa düşmək cəhdini təmin etdiyi üçün fəal surətdə yollar və vasitələr axtarmağa məcbur edir. Sabit əhəmiyyətə malik obyektə marağın təmin olması adətən, marağın sönməsi ilə nəticələnir, əksinə onu daxilən yenidən qurmaq, zənginləşdirmək və dərinləşdirmək yolu ilə idrak fəaliyyətinin daha yüksək səviyyəsinə cavab verən yeni maraqların əmələ gəlməsinə səbəb olur. Öz şəhərinin keçmişi haqqında dərnəkdə məruzə etməklə tarixlə maraqlanan məktəblinin məruzənin məzmununu təşkil edən müəyyən faktlar qrupuna marağı tükənmir, lakin həmin maraq daha da dərinləşir, o, diyarşünaslıq problemlərinin tabe yer tutduğu daha geniş məsələlər dairəsini əhatə etməyə başlayır. Beləliklə, maraqlar – idrakın daimi təhrikəci mexanizmi kimi meydana çıxır. Maraqlar şəxsiyyətin fəaliyyətinin motivləşməsinin mühüm, lakin yeganə olmayan cəhətidir.

Maraqlar necə formalaşır?

Maraq - fərdin xüsusi cəhd göstərmədən öz istəyi ilə, zövq alaraq bir işə yönəlməsidir. Marağı bir insanın özü və çevrəsi tərəfindən təsdiq olunan davranışları kimi də qəbul etmək olar. Yəni maraq daxili və xarici təsirlə formalaşır. Bir işə sevgi ilə müəyyən müddət bağlanma da maraqdır. Kitab, futbol, musiqi və s. də bu maraqlara daxildir. Maraqlar bir çox səbəbdən asılı olaraq fərddən fərdə dəyişir. Şəxsin içində olduğu dairə, cinsiyyət, yaş, zəka, fiziki imkanlar, başqa bir çox qabiliyyətlər, sosial mühit, ailə mühiti və mədəni faktorlar və s. bu səbəblərə daxildir. İnsanın maraq dairəsi müntəzəm olaraq dəyişir. Ən çox dəyişkənlik yeniyetməlik illərində olur. Yeniyetməlik dövründə gəncin vücudu və yaşı ilə birlikdə qərarları da dəyişir. Bu gün bəyəndiyi bir müğənnini üç gündən sonra bəyənmir. Yeniyetməlik yetkinliyin astanası olduğu üçün zehni yönlü də inkişaf edir. Vəzifə və məsuliyyət daşımaq istəyi artır. Məktəblərin birində aparılan bir araşdırma zamanı ibtidai siniflərin 95%-nin məktəbə oynamaq üçün gəldiyi halda, yuxarı sinif şagirdlərinin 93%-i yaxşı bir universitetə daxil olmaq məqsədilə məktəbə gəldiyi müəyyən edilmişdir. Maraq-məqsədlər müxtəlif zamanlarda fərqli ola bilər. Qızların maraqları oğlanlara nisbətən hər yaşda daha fərqli olur. Səbəbi odur ki, qızlar bioloji cəhətdən oğlanlardan fərqlənməklə yanaşı, ruhi-psixoloji cəhətdən onlardan daha tez yetkinləşirlər. Qızların maraq dairəsinin formalaşmasında mədəni faktorlarla birgə milli-mənəvi, ictimai dəyərlərin də böyük rolu vardır. Həmçinin maraq valideynlərin nümunəvi davranışları ilə də yaxından bağlıdır. Qız anasını nümunə götürərək ev işləri ilə maraqlanır. Oğlanlar isə atalarının tərəfdar olduğu futbol komandasına azarkeşlik edirlər. Ailənin iqtisadi vəziyyəti, ata-ananın hədəfləri gənclərin marağına təsir edə bilər. Bir musiqiçi ailəsində yetişən yetiyetmənin maraqlarında təbii ki, musiqinin çəkisi ağır gələr. Aparılan araşdırmalar nəticəsində aşağıdakı maraq növləri öyrənilmişdir. Maraq növlərini üç başlıq altında analiz etmək olar:

1. Şəxsi maraqlar: Gəncin seçim və vərdişlərini əhatə edir. Saçın, üzün, bədənin xarici görünüşü, geyim, danışma, əylənmə ilə bağlıdır. Yeniyetməliyin ilk dövrlərində geyimə olan maraq sonsuzdur. Tez-tez paltar almaq istəyirlər. Fərqli görünmək, başqalarının diqqətini cəlb etmək istəyirlər. Bu baxımdan valideynlə qarşıdurmalar ən çox geyimlə bağlı olur.

2. Sərbəst vaxt marağı: Yeniyetmənin boş vaxtlarında görmək istədiyi işlərlə bağlı olur. Kitab oxuma, musiqi dinləmə, idmanla məşğul olma və s. Ancaq bu maraqlar zaman görə dəyişə bilər. Orta məktəbdə idmana, musiqiyə olan maraq universitet illərində kitaba yönəlir. Yeniyetməliyin ilk illərində gənclərdə şeir yazma, mahnı oxuma, xatirə dəftəri tutmağa maraq yaranır. Bu maraqlar cinsə görə fərqlənə bilər.

3. Sənət maraqları: Gənclər yeniyetməliyin ilk dövrlərində məslək mövzusunda qərarlı olurlar. Fikirlərini tez-tez dəyişirlər. Ancaq əl qabiliyyətləri, bacarıqları istiqamətində fikirləri dəqiqləşə bilər. Yeniyetməliyin sonrakı mərhələlərində seçəcəkləri peşə ilə bağlı fikirlərin əsası qoyula, bir sistem halına gələ bilər. Bu məslədə daha çox xəyala dalır, macəraçı olurlar.

Fikri aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı hekayəni misal olaraq göstərmək olar:

“Bir gənc qiymətli daşlara sonsuz maraq göstərirmiş və nəhayət zinət əşyaları ustası-zərgər olmaq qərarına gəlir.” Bu peşəni seçirəmsə, yaxşı sənətkar olmalıyam — deyər öz-özünə düşünür və ölkədə ən yaxşı daş-qaş ustasını axtarmağa başlayır. Axırda tapır, bir müddət gözlədikdən sonra qəbul olunur. Usta: “Səni dinləyirəm” — deyincə, gənc bu sahədəki düşüncələrini həyacanla danışmağa başlayır. Usta cavabı sonuna qədər səbirlə dinləyir və sonda ona bir daş uzadaraq: “Bu bir zümrüd daşdır. Bunu al ovcuna və bərk-bərk saxla. Bir il açmadan gözlə. Bir ildən sonra gələrsən” — deyərək gənci heyrət içində yola salır. Oğlan vəziyyətdə evə dönür, çaşqınlığını valideynlərinə bildirir, ustaya əsəbiləşir, deyir, amma, ovcunu açmır. “Ölkənin ən məşhur daş-qaş ustası olasan, belə axmaq iş görəsən. Bu mənasızlığa bir il necə dözəcəyəm? Belə bir əziyyətlə necə yaşamaq olar? Bu necə ustalıqdır? Ustalıq eqoistliyini bu başdan eləməsə idi” — deyər söylənir, kimə rast gəlsə ustadan şikayət eliyir, amma, ovcunu açmırdı. Gecə yatarkən “əli açılar, daş ovcudan düşər” qorxusu ilə yarıxulu yatır. Günlər keçdikcə bütün işləri bir əli ilə görməyi öyrənir. Nəhayət, əzablı günlər başa çatır. İlin tamamında ustanın yanına gələrək: “Bir il keçdi, bu da sənin daşın” — deyib ovcunu uzadarkən usta: “İndi sənə başqa bir daş verəcəyəm, onu da eyni şəkildə bir il ovcunda saxlayacaqsan!” — deyir. Cavan çığır-bağırır, ustanı yamanlayır. Öyrətmək üçün bu qədər əzab verməyin axmaqlıq olduğunu deyir. Usta da ona məhəl qoymadan daşı oğlanın ovcuna qoyur. O, ovcundakı daşı hiss edib onu sıxır və həyacanla: “Bu daş zümrüd daşı deyil” — deyir. Deməli öyrənmək üçün zaman, səbr, ustaları dinləmək və izləmək lazımdır. Dünya sürətləndikcə zaman qısala bilər, amma öyrənməyin əsası dəyişməz.”

Maraqların təsnifatı.

Maraqlar məzmununa, məqsədinə, genişliyinə və davamlılığına görə təsnif olunur və aşağıdakı növlərə ayrılır:

1. Məzmununa görə maraqların fərqi idrak tələbatlarının obyektlərini və müəyən fəaliyyət məqsədləri üçün, geniş mənada isə şəxsiyyətin mənsub olduğu cəmiyyət üçün onların real əhəmiyyətini aşkara çıxarır. İnsanın əsasən nəyə maraq göstərməsi və onun idrak tələbatları obyektinin ictimai dəyərinin necə olması psixoloji cəhətdən mühümdür. Tamamilə aydındır ki, mənzil və ya yataqxana qonşusunun şəxsi həyatına maraqla, digər məşhur bir insanın həyat və fəaliyyətinə maraq müxtəlif ictimai dəyərlərə və müxtəlif məzmunu malikdir. Məktəbin ən mühüm vəzifələrindən biri yeniyetmə və gəncin fəal idrak fəaliyyətini stimullaşdırmaq və məktəbi bitirdikdən sonra da, hifz olunan ciddi və məzmunlu maraqların tərbiyəsindən ibarətdir.

2. Məqsəd əlamətinə görə fərq vasitəsiz və vasitəli maraqların olmasını aşkar edir. Vasitəsiz maraqlar əhəmiyyətli obyektin emosional cazibədarlığı ilə yaranır. Obyektin real əhəmiyyəti ilə onun şəxsiyyət üçün əhəmiyyəti uyğun gəldikdə, vasitəli maraqlar meydana

çıxır. Əmək və tədris fəaliyyətində heç də hər şey vasitəsiz emosional, cazibəyə malik deyildir. Buna görə də əmək prosesinin şüurlu təşkilində aparıcı rol oynayan vasitəli maraqların formalaşması çox vacibdir.

3. Maraqlar özlərinin genişliyinə görə fərqlənir. Bəzi adamlarda onlar bir sahədə mərkəzləşsə də, başqalarında isə sabit əhəmiyyətə malik olan bir çox obyektlər arasında bölünə bilər. Maraqların dağınıqlığı çox vaxt şəxsiyyətin mənfi xüsusiyyəti kimi meydana çıxır, lakin maraqların genişliyini nöqsan kimi şərh etmək səhv olardı. Müşahidələrin göstərdiyi kimi, şəxsiyyətin ahəngdar inkişafı maraqların məhdudluğunu deyil, genişliyini tələb edir. Maraqların çox fokusluluğu şəxsiyyətin dəyərli xüsusiyyətidir. Məzmunlu maraqlar bir-biri ilə əlaqədar olmayan iki (bəzən isə hətta üç) fəaliyyət sahəsini əhatə edir (məsələn, elm kimi mikrobiologiyaya maraq kolleksiyaçılıq kimi numizmatikaya maraqla və “azarkeş” ehtirası kimi meydana çıxan xokkeyə və futbola maraqla uzlaşır). Maraqların belə çox fokuslu vəziyyəti əməkdə sərf olunmuş enerjinin bərpa edilməsindən ötrü ən yaxşı vasitə olan fəaliyyət növlərinin bir-birini əvəz etməsi üçün xüsusilə əlverişli olur. Maraqların dərinliyini onların genişliyi ilə uzlaşdıran adamlara aid misallar çoxdur. (Görkəmli sovet dövlət və ictimai xadimi, böyük nəzəriyyəçisi hüquqşünas N.K.Krilenko eyni zamanda ölkəmizin ən yüksək dağ zirvələrdən birini fəth etmiş diqqətə layiq alpinist idi. Sovet şahmat məktəbinin klassiki, dünyanın eks-çempionu Mixail Botvinnik texnika elmləri doktorudur. Beləliklə, maraqların darlığının və genişliyinin qiymətləndirilməsi nəticə etibarlı ilə onların məzmunu ilə müəyyən olunur).

Davamlı və davamsız maraqlar.

Maraqlar onların davamlılığı dərəcəsinə görə də növlərə ayrıla bilər. Marağın davamlılığı nisbətən intensiv marağın uzun müddətə həfz olunmasında idarə edilir. Şəxsiyyətin əsas tələbatlarının daha dolğun təzahür etdirən və buna görə də onun psixoloji simasının mühüm əlamətinə çevrilən maraqlar davamlı olacaqdır. Davamlı maraq insanın formalaşmağa başlayan qabiliyyətlərinin göstəricilərindən biridir. Və bu cəhətdən də müəyyən diaqnostik dəyərə malikdir. Lakin, insanda davamlı marağın olması haqqındakı nəticə dərin psixoloji təhlil tələb edir. Çox vaxt maraqların hətta kifayət qədər aydın ifadə olunan, sanki özünü qiymətləndirmə və özünü təhlillə təsdiq olunan xarici təzahürləri müşahidəçini çaşdırma bilər. Maraqların davamlılığı haqqında dolaylı məlumatlara əsasən mühakimə yürütmək lazımdır. Bu cəhətdən öz-özlüyündə bilavasitə maraq doğurmayan, lakin yerinə yetirilməsi insanı maraqlandıran bir fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrası üçün sərf olan başqa bir fəaliyyəti həyata keçirərkən meydana çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması çox mühümdür.

Maraqların müəyyən qədər davamsız olması böyük məktəblilərin yaş xüsusiyyətidir. Onlarda maraqlar bir çox hallarda, məsələn, eyni vaxtda riyaziyyata, tarixə, fəlsəfəyə, psixologiyaya, esperantoya (yəni xarici dil) və məntiqə ehtiraslı, lakin qısa müddətli aludəçilik xarakteri kəsb edir. Belə uşaqlar onların hamısına coşğunluqla girir, lakin iş dərinindən nüfuz etməmiş yeni maraqla alışıb yanırırlar. Yeniyetməlik və gənclik yaşında müxtəlif məşğələlərlə əlaqədar olaraq, alovlanan və sönən maraqlar gənclərin öz istedadlarını intensiv surətdə axtarmalarını təmin edir, qabiliyyətlərinin təzahür etməsinə və müəyyən olunmasına kömək edir. Pedaqoqların vəzifəsi, əlbəttə, gənci ancaq və ancaq əvvəlcə maraqlandırmış işlə məşğul olmağa məcbur etməkdən deyil, onun maraqlarını dərinləşdirməkdən və genişləndirməkdən, təsirli etməkdən, onları, maraqların mərkəzi olan fəaliyyətlə məşğul olmaq cəhdinə, meylinə çevirməkdən ibarətdir.

Qabiliyyətləri inkişaf etdirən çox mühüm amillərdən biri insanın davamlı xüsusi maraqlarıdır. Xüsusi maraqlar insan fəaliyyətinin müəyyən sahəsinin məzmununa aid olan, bu fəaliyyətinin növü ilə əsaslı məşğul olmaq meylinə çevrilən maraqlardır. Burada idrak marağı fəaliyyətin priyom və üsullarına dərinlən yiyələnmənin stimuludur.

Müşahidələr göstərir ki, bu və ya digər əmək, yaxud təlim fəaliyyətinə marağın əmələ gəlməsi həmin fəaliyyətə olan qabiliyyətlərin oyanması ilə sıx surətdə bağlıdır və bu marağ qabiliyyətin inkişafına təkan verir. Hötenin təbiri desək, “Bizim arzularımız gizli qabiliyyətlərimizin, qabaqcadan hiss edilməsi, görə biləcəyimiz işlərin qarşısıdır.” Uşaqların davamlı maraqları onların qabiliyyətlərinin “lakmus kağızıdır”, böyükləri uşaqda qabiliyyətin olması barədə düşünməyə vadar edən siqnaldır.

Bu maraqlar yeniyetmələrdə yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ehtiraslı vurğunluq, həvəs formasında təzahür etsədə qısa müddətli olur. Yeniyetmələrə və gənclərə xas olan bu müxtəlif və çox vaxt sönən maraqlar inkişaf edən şəxsiyyətin qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasında mühüm rol oynayır. Pedaqoji baxımdan bir cəhət də çox mühümdür. Müəllim yeniyetmə və gənclərin marağ sahəsinə elə marağ göstərməlidir ki, onların idrak tələbatı genişlənsin və dərinləşsin. Digər tərəfdən, müəllim yeniyetmələrin maraqlarının çox vaxt davamsız, ötəri olmasından qəzəblənməməlidir.

Əlləbdə, məktəblidə çox erkən yaşlarda davamlı, xüsusi maraqların əmələ gəlməsi və onun öz istedadına müvafiq qabiliyyətləri inkişaf etdirməsi optimal haldır. Lakin, bu, məlum olduğu kimi hamıya müəssər olmur.

Əgər hətta şagird məktəbi bitirərkən hər hansı peşəyə davamlı marağ göstərməsə belə, bu, onun artistlik, diplomat, jurnalist sənətinin və s. sənətlərin sırf zahiri əlamətləri əsasında öz marağını təcili və yanlış müəyyən etməsindən daha yaxşıdır.

Buraxılış imtahanlarının bitməsi ilə məktəb təlimi başa çatmış olur, gəncin qabiliyyət və maraqlarının inkişafı isə hələ davam edir. Ölkəmizdə mövcud olan qiyabi və axşam təhsil sistemi, özünütəhsil üçün yaradılmış olduqca geniş imkanlar hər bir adamın məşğuliyyətindən asılı olmayaraq öz marağ və qabiliyyətlərini müvəffəqiyyətlə inkişaf etdirəcəyinə əmin olmağa imkan verir.

Maraqları passiv və fəal olmaqla da təsnif olunur. Heç bir iş görmədən, nəiləsə sadəcə olaraq maraqlanmaq insanın həmin obyektə passiv marağ bəslədiyini göstərir. Passiv maraqlar mənfi hal olmaqla şəxsiyyətin ümumi inkişafına heç bir dəyərli təsir göstərmir. Fəal maraqlara gəldikdə, əksinə, bu cür maraqlar bizi fəaliyyətə təhrik edir, bu zaman bizə qüvvə verir, işi ruh yüksəkliylə, axıra qədər davam etdirməyimizə, əldə etdiyimiz nəticələrin yüksək keyfiyyətdə olmasına müsbət təsir göstərir.

Psixoloji münaqişələrin tipologiyası, onların xüsusiyyətləri.

- Müxtəlif əsaslara görə münaqişələrin təsnifatı.
- Münaqişə subyektlərin sosial qarşılıqlı fəaliyyəti kimi.

- ✓ Müxtəlif əsaslara görə münaqişələrin təsnifatı

Müxtəlif obyektlər çoxluğuna əsaslanan bütün elmlərdə tipologiya problemi ortaya çıxır. Sosial və humanitar elmlərdə bu məsələ olduqca mürəkkəbdir, çünki: 1. faktiki olaraq xalis eksperimenti keçirmək çox çətinidir (təbiətsünaslıq elmlərindən fərqli olaraq); 2. metodoloji xarakterli çətinliklər mövcuddur. Buna baxmayaraq, bir çox tədqiqatçılar münaqişələrin

təsnifatını yaratmağa cəhd göstəriblər. Onların baxışlarını təhlil etdikcə, belə bir qəti qənaətə gəlmək olar ki, istənilən münaqişəni birmənalı və tam şəkildə özündə əks etdirən vahid tipologiyani tərtib etməkdən imtina ediblər; bir neçə təsnifatın mümkünüyü ideyası qəbul olunub. Hər bir münaqişə, yetişəndən, açıq toqquşma şəklinə düşəndən sonra onlar öz qanunları üzrə inkişaf etməyə başlayırlar. Münaqişələrin dinamikası və inkişaf tendensiyaları (meylləri) bir sıra amillərlə müəyyən olunur: onları yaradan səbəb və şəraitin mürəkkəbliyi dərəcəsi, iştirakçıların emosional təəssüratlanma dərəcəsi; öz məqsədlərinə nail olma tələblərinin ödənilməsi üçün real imkanlar, tərəflərdə maddi, maliyyə, təşkilati vasitələrin olması; tərəflərin qarşılıqlı güzəştlərə getmək hazırlığı; xarici amillərin təsiri və s.(1). Münaqişələrin təsnifatı ona görə vacibdir ki, o, özünəməxsus ifadə-olunma formalarını tapmaq və həll olunma yollarının mümkün variantını qiymətləndirməyə imkan yaradır. Tədqiqatçılar **münaqişələrin təsnifatında** müxtəlif yanaşmaları təklif edirlər. Məs., sosioloqlar münaqişələrin makro və yaxud mikro səviyyələrinə, sosial-iqtisadi, milli-etnik və siyasi formalarına daha çox diqqət yetirirlər. Hüquqşünaslar sistem daxili və sistemdən kənar olan münaqişələri və onların ifadə olunma sahələrini fərqləndirirlər, o cümlədən ailə-məişət, mədəni, sosial-əmək, bunlarla yanaşı, bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaranan təsərrüfat, maliyyə və əmlak münaqişələrini idarə etmə konfliktologiyasının da öz yanaşması var. Burada münaqişələrin əsas elementləri, onların ifadə olunma, inkişafı və idarə olunması üsullarının müxtəlifliyini daha aydın təsəvvür etmək lazımdır və s. Bir çox alimlər münaqişələrin təsnifatında sistemli yanaşmadan istifadə edirlər. Bu yanaşmaya görə, sistemdə məqsədə nail olmaq üçün müəyyən vasitələr istifadə olunur, yəni sistemin elementləri müəyyən funksiyaları icra etməklə, sistemli məqsədlərə nail olmağa çalışırlar. Struktur-funksional təhlil nəzəriyyəsinin nümayəndələri (T.Parsons, R.Merton, K.Devis və s.) sosial sistemin sabitliyini təmin edən strukturlar və mexanizmləri öyrənərkən, sistemlərdə, az ya çox dərəcədə münaqişələrlə bağlı olan struktur və funksiyaların tipologiyasını yaratdılar. T.Parsons sistemə dörd labüd tələbi irəli sürür: xarici obyektlərə adaptasiya (uyğunlaşma), qarşıya məqsəd qoymaq, sistemin elementləri arasında münaqişəsiz vəziyyəti qoruyub saxlamaq (inteqrasiya), institusional (sosial institutların normlara riayət olunma), normativ göstərişlərin yerinə yetirilməsi. T.Parsonsdan fərqli olaraq, R.Merton öz diqqətini funksiyaların pozulması hallarına yönəldib; pozulmasının səbəbini o, sosial strukturlarda yaranan ziddiyyətlər və gərginliklərdə görürdü. Öz «Sosial struktur və anomiyaya» əsərində o, fərdlərin cəmiyyətə uyğunlaşmasının beş növünü qeyd edir: konforizm (tam uyğunlaşmaq, öz formasını itirmək), innovasiya (yeniliyi axtarmaq), ritualizm (adət-ənənəyə riayət etmək), retrizm (köhnəyə qayıtmaq) və qiyam. Hər bir qeyd edilən, növündən kənarlaşmaq – ya hakimiyət, ya da representativ adlanan (yəni nümayəndəsi olduğu) qrupla münaqişənin qaçılmazlığını təsdiqləmək deməkdir. Münaqişələrin sistem daxili və sistemdən kənardakı ilə bölgüsünün həm idraki, həm də praktiki əhəmiyyəti var. Xüsusilə sistem daxili sosial ziddiyyətlər üzərində qurulan münaqişələr vacibdir. L.Kozer hesab edirdi ki, cəmiyyəti «rigidli» (qapalı) və plyuralist (açıq) növlərə bölmək olar. Rigidli cəmiyyətlərdə böyük qruplar öz maraqlarını inqilabı zorakılıq, plyuralizm cəmiyyətlərdə isə – müxtəlif sosial institutlar vasitəsilə ələ keçirirlər. E.Giddinsin mövqeyi də bu mənada müəyyən maraq kəsb edir. Onun fikrincə, cəmiyyətin hər bir ayrılıqda götürülmüş növündə, hökmranlıq və istismar formalar plyuralizmi (müxtəlifliyi) ilə səciyyələnilir; burada vahid empirik prinsip mümkün deyil, sinfi istismarla yanaşı, digər istismarçı münasibətlər növləri də var: dövlətlər, etnik qruplar, qadın və kişilər arasındakı cinsi əlamətə görə istismar və s. Beləliklə, sistem daxili ziddiyyətlər münaqişələrin tipologiyasının əsasında dura bilər. K.Bouldinqin münaqişələrin ümumi nəzəriyyəsinə görə, ictimai münaqişələr, tərəflərin təşkil olunma səviyyələrinə görə üç böyük qrupa bölünür. Bu

səviyyələrə uyğun təsnifat da verilir: fərdlər arasında münaqişələr; məkanda müəyyən ərazidə yerləşən qruplar arasında sərhədyanı münaqişələr; məkanda toqquşan qruplar arasında ekoloji münaqişələr; fərdlər və təşkilatlar, fərdlər və qruplar arasındakı münaqişələr və s. A.Rapoportun ümumi münaqişələr nəzəriyyəsində üç başlıca növ və eyni zamanda münaqişələrin üç səviyyəsi göstərilir: müharibə, oyun və mübahisə. Müharibə – axıra qədər, qələbəyəcən aparılan, istənilən, o cümlədən zorakılı vasitələrin itsifadəsinə yol verən güzəştsiz mübarizədir. Oyun – qabaqcadan müəyyən edilmiş qaydalar üzrə münaqişənin həlli üçün görülən tədbirlərdir; nəticədə qalib gələn tərəf, mühüm, lakin həyatı əhəmiyyətli olmayan üstünlükləri qazanır. Mübahisə zamanı yalnız dinc vasitələr istifadə olunur; məqsəd - digər tərəfin razılığının qazanılmasıdır. İyel universitetinin professoru Robert Dall (1915-ci il) da münaqişələrin maraqlı tipologiyasını tərtib edib. Onun fikrincə, münaqişələr: - ikiqütblü və çoxqütblü (münaqişənin iştirakçılarının sayına görə) münaqişələr; - kumulyativ (güclənən) və çarpazlaşan (münaqişə iştirakçılarının tərkibində oxşar və ya fərqli cəhətlərin olub-olmamasından asılı olaraq) münaqişələr; - iştirakçılar arasında ziddiyyətlərin şiddətliyinə görə qütbləşməyə və bölünməyə gətirib çıxaran münaqişələr. Qütbləşmə dedikdə, cəmiyyətin iki bir-birinə zidd olan qruplara dərinlən parçalanması nəzərdə tutulur; bu zaman ziddiyyətin dinc vasitələrlə həlli artıq mümkün deyil. Bölünmə (seqmentləşmə)* – cəmiyyətin, müxtəlif mənafe və dəyərlərə görə fərqlənən qruplara bölünmə müşahidə edilir, bununla belə cəmiyyətdə stabillik qarşılıqlı güzəştlər, danışıqlar və məsləhətləşmələr sistemi vasitəsilə təmin olunur. Cəmiyyətin ictimai-siyasi əsaslarını laxlatmayan münaqişələrin inkişafı mövcud siyasi sistemin institutlar həddlərində gedə bilər. Əslində belə münaqişələr tərəflərin müəyyən razılığı əsasında kompromisə, yəni xüsusi razılaşmaya çevrilə bilər. Ümumiyyətlə, münaqişələri müxtəlif əsaslara görə fərqləndirmək olar, məs., səbəbə, tərəflərin tərkibi, inkişaf dinamikası, tərəflərin fəaliyyət formalarına, sosial məqsədlər və nəticələrə görə və s. Münaqişələr daha çox aşağıdakı meyarlar əsasında qiymətləndirilir: münaqişənin tərəfləri, münaqişəyə gətirib çıxaran tələbatların məhdudlaşdırılması; münaqişənin istiqaməti, yönümü; münaqişənin zaman həddləri. Tərəflərdən asılı olaraq, münaqişələr şəxsiyyətdaxili, şəxsiyyətlərarası, qrupdaxili (şəxsiyyət və qrup arasında) qruplararası, beynəlxalq və s. münaqişələrə bölünür. Hansısa məhdudlaşdırılan tələbatı üzündən əmələ gələn münaqişələri maddi, status və rolla bağlı olan, mənəvi növlərə bölmək olar. Münaqişələrin istiqamətlənməsinə görə onlar üfüqi (partnyorlar, həmkarlar arasındakı) və şaquli (təbəçilikdə olanlar və müdiriyyət arasında) olanlara bölünür.

Zaman həddlərinə görə münaqişələr qısamüddətli, ötkəm, uzunmüddətli (məs., dövlət, milli, dini) olur. Nəticə etibarilə ölçülən meyarla münaqişələr iki yerə bölünür:

1. düşünülmüş, normal, müsbət nəticələr; bu zaman qruplar öz bütövlüyünü saxlayır, qruplararası münasibətlər əməkdaşlıq və kooperasiya xarakteri daşıyır;
2. dağıdıcı, patoloji (xəstəliyə bənzər), neqativ (mənfi) xarakter daşıyan nəticələr; burada insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlər qeyri-sivil (qeyri-normal, qeyri-insani) xarakter alır, qarşıdurma və mübarizə ilə nəticələnir. Münaqişələr həm də mövcudluq formasına görə də açıq və gizli (latent)*, inkişafın istiqamətinə (məqsəd və subyektlərlə bağlı olaraq), sürətinə görə koqnitiv* - mübahisə doğuran və motivasion* (motivlərə əsaslanan), həllolunma mexanizminə görə, mürəkkəbliyi və vacibliyinə görə. Koqnitiv o münaqişələrə deyilir ki, onlar əks motivləri və yaxud ziddiyyətli nöqtəyi-nəzərləri əks etdirirlər. Onlar mətbuat səhifələrində diskussiya, mübahisə, polemika şəklində aparılır. Əgər diskussiya mədəni, sivil şəkildə aparılırsa, adətən o, motivasion mərhələyə keçmir; sonuncunun əsasında tərəflərin köklü maraq və mənafeləri durur. İntensivliyindən (sürəkliliyindən) asılı olaraq münaqişəli tərəflər arasında ziddiyyətin kəskinləşməsi iki cürə ola bilər: radikalcasına (əsaslı şəkildə)

münaqişəli (əgər hər hansı bir ümumi maraq yoxdursa) bir də qismən münaqişəli münasibətlər; sonuncuda tərəflərin hansısa ümumi maraqları var.

* **seqmentləşmə - cəmiyyətin, müxtəlif mənafe və dəyərlərə görə fərqlənən qruplara bölünməsidir.**

* **latent – gizli baş vermə.**

* **koqnitiv - mübahisə doğuran**

* **motivasion - motivlərə əsaslanan**

Münaqişələrin təhlili və qiymətləndirilməsi onların qruplaşdırılması, sistemləşdirilməsi, səciyyəvi əlamətlərə, növlərə və tiplərə görə bölünməsinə nəzərdə tutur. Belə təsnifatın köməyiylə predmeti, onun bütövlüyünü nəzərə alaraq, öyrənmək olur; münaqişə ifadələrinin bütün çalarları burada gözə çarpır; buna vahid metodologiya olan təsnifat köməklik edir. Münaqişələr, əsas cəhətlərini xarakterizə edərkən, qeyd etdiyimiz kimi, nəinki qaçılmaz və hər yerdə olan, həm də çox rəngarəngdir. Hər bir münaqişəli qarşıdurma özünəməxsus unikalığa, təkrarsızlığa malikdir; bunun səbəbi – iki və ya daha çox tərəflərin qarşılıqlı əlaqəsi formaları və nəticələrinin olmasıdır.

✓ Münaqişə subyektlərin sosial qarşılıqlı fəaliyyəti kimi

Qədim dövrdən başlayaraq, insanlar öz aralarında əməkdaşlıq etmək məcburiyyətində olublar. Sosial əlaqələr mürəkkəb olduqca, fərdlərin qarşılıqlı münasibətlərində əməkdaşlıqla yanaşı, rəqabət, psixoloji qarşıdurma, mənafelərin əksliyi və məqsədə nail olmaq yollarının müxtəlifliyi də ifadə olunmağa başlandı. Bu kimi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, onların intensivləşməsi son nəticədə fəal qarşıdurmaya, münaqişələrə gətirib çıxarırdı. Münaqişəli qarşıdurmanın əsas keyfiyyətləri aşağıdakılardır: münaqişə, konsensusla yanaşı, ictimai münasibətlərin əsas keyfiyyətlərindən biridir; münaqişə, çox kəskin gərginlik və digər patoloji hadisələrlə səciyyələnən insanın daxili durumudur; münaqişə insanın daxili vəziyyəti, həm də verbal və qeyri-verbal şəkildə ifadə olunan insan davranışının formasıdır; münaqişə – nəinki psixi gərginlik, o, həm də xüsusi emosional vəziyyətdir; burada mənfi emosiyalar həm psixikanı, həm də münaqişə tərəflərini bürüyür. Münaqişə məhz qeyd edilən əlamətləri ilə, özünə formasına görə yaxın, lakin mahiyyətinə görə fərqlənən sosial qarşıdurma növlərindən fərqlənir (məs., yarış, rəqabət, idman yarışları və s.). Bütövlükdə münaqişə bu və ya digər sosial münasibətlərin müəyyən durumudur; belə durum onun ümumi əsası kimi çıxış edir. Münaqişələr çox geniş yayılsa da, müvəqqəti hadisədir. Nəzərə almaq lazımdır ki, cəmiyyətin daimi xassələri – razılıq, əməkdaşlıq, partnyorluq, dostluq və sevgi münasibətləridir. Qeyd olunmalıdır ki, münaqişə nəinki məqsədə nail olmaq üçün bir vasitədir, həm də «özünüzlüyündə məqsəd və məzmun» daşıya bilər. İlk dəfə olaraq, buna G.Zimmel diqqət yetirmişdir. Məs., müxtəlif milli hərəkətlərin nümayəndələri, panklar, fanatlar və digər qruplar etiraz nümayişi keçirərək, xuliqanlıqə yol verirlər, deviant (normadan kənar) (köhnə latın sözü olan deviatio – «kənaraçıxma» sözündən) davranışı nümayiş etdirirlər. Deviant davranışa nəinki mənfi davranış halları daxildir, həmçinin, buraya yeniliyə meyillik, mühafizəkar ənənələrin aradan qaldırılmasında cəsarətlilik, elmitexniki və bədii yaradıcılığın müxtəlif növlərini də aid edirlər. Nəticədə yeniliçilik hamı tərəfindən eyni şəkildə qəbul olunmadığı üçün münaqişə yaranır. Münaqişənin vəzifəsi – həddindən artıq kəskinləşmiş ziddiyyətlərin fəth edilməsi, sosial əlaqələrin subyektlərinin maraqlar, qiymətvermələr və məqsədlərin ciddi şəkildə fərqlənməsi şəraitində yaranmış qarşıdurmadan optimal çıxış yolunun tapılmasıdır. Əsrlər boyu «qızıl qayda» tapılmışdır: insan, digər insanlarla münasibətlərində loyallığı (başqasının mövqeyinə hörmət), dözümlülüyü, xoş məramını, ədalətliliyi ifadə etməlidir; ümumiyyətlə insanlar öz münasibətlərini qarşılıqlı etibarlılıqda, sözdə və işdə bütöv

olmasında qurmalıdır. Məlumdur ki, insanlar istər işgüzar, istər şəxsi müstəvidə olan münasibətləri yalnız tərəflərin qarşılıqlı güzəşt və səbrlik, əməkdaşlıq, münaqişə və ziddiyyətlərin həllinə meyllilik əsasında qurmalıdır. Lakin insanlar həm də digərləri ilə qarşılıqlı fəaliyyət zamanı elə bir münasibət qurur ki, nəticədə ziddiyyət və gərginlik, barışmazlıq və düşmənçilik yaranır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, münaqişəli vəziyyətin tərəflərinin keyfiyyət tərkibindən asılı olaraq, dörd əsas münaqişə tipi müəyyən edilir: şəxsiyyətdaxili, şəxsiyyətlərarası, qrupdaxili və qruplararası münaqişələr.

Şəxsiyyətdaxili münaqişə – insanın daxili aləmində əmələ gələn ən mürəkkəb psixoloji münaqişələrdən biridir. Şəxsiyyətdaxili münaqişə – şəxsiyyətin daxili aləmində bir-birinə zidd olan motivlərin (tələbatlar, maraqlar, dəyərlər, məqsəd və ideallar) toqquşması deməkdir. Şəxsiyyətdaxili münaqişənin bir sıra xüsusiyyətləri var: münaqişənin strukturu baxımından özünəməxsusluq (münaqişənin tərəfləri yoxdur), ifadə olunma və keçirilmə formalarını özünəməxsusluğu (ağır dərd halına düşür), latentlik (gizli şəkildə olur, hər vaxt müşahidə olunmur). Şəxsiyyətdaxili münaqişə o zaman yaranır ki, insana qarşı müxtəlif xarakterli, çox vaxt ziddiyyətli tələblər irəli sürülür, bu tələblər isə onun şəxsi tələbatlar və yaxud dəyərləri ilə uzlaşmır. Şəxsiyyətdaxili münaqişənin səbəbləri iki növ olur: daxili (şəxsiyyətin özündə mövcud olan ziddiyyətlər); xarici (sosial qrupda və cəmiyyətdə şəxsiyyətin mövqeyi). Şəxsiyyətdaxili münaqişəni yaradan əsas ziddiyyətlər aşağıdakılardır: ziddiyyət və sosial normalar arasında; motivlər, maraqlar və tələbatlar arasında (məs., teatra getmək istəyi ilə vacib işi tamamlamaq zərurəti arasında); sosial rollarda (istehsalatda əlavə iş vaxtı sərf etmək; digər tərəfdən, uşağı gəzintiyə çıxarmaq); sosial dəyərlər və normalar arasında ümumbəşəri dəyər olan «öldürmə» ehkamu və döyüş meydanında cəmiyyətin müdafiəsi arasındakı ziddiyyət). Şəxsiyyətdaxili münaqişənin xarici səbəbləri aşağıdakı amillərlə müəyyən edilə bilər: şəxsiyyətin qrupda vəziyyəti; şəxsiyyətin təşkilatda vəziyyəti; cəmiyyətdə şəxsiyyətin vəziyyəti. Şəxsiyyətin qrupda vəziyyəti ilə müəyyən edilmiş xarici amillər müxtəlif ola bilər. Onların ümumi əlaməti ondan ibarətdir ki, şəxsiyyət üçün müəyyən bir şəraitdə çox dərin məna kəsb edən, əhəmiyyətli tələbatlar və motivlərin ödənilməsi mümkün deyil. Təşkilat səviyyəsində şəxsiyyətdaxili münaqişəyə gətirib çıxaran səbəblər, məsuliyyət və məhdudlaşdırılmış hüquqlar, tələbatlar və əmək şəraitinin qənaətbəxş olması, qarşıya qoyulmuş vəzifə və onun yerinə yetirilməsi mexanizminin dəqiq müəyyənləşdirilməməsi və s. sahələrdə yaranan ziddiyyətlər ola bilər. Şəxsiyyətin cəmiyyətdə vəziyyəti ilə əlaqəli olan xarici səbəblər, sosial makrosistem səviyyəsində yaranan və cəmiyyətin ictimai quruluşunun xarakteri, onun sosial strukturundan irəli gələn ziddiyyətlərlə bağlıdır. Z.Freydin psixoanaliz nəzəriyyəsində şəxsiyyətdaxili ziddiyyət, «O» və «Fövqəl-Mən» (yəni instinktiv yönümlər və əxlaqi duyğular və tələbatlar) arasında mövcud olan ziddiyyətin nəticəsində yaranır. Psixoanaliz nəzəriyyəsinin həddlərində şəxsiyyətdaxili münaqişə nəzəriyyəsi üzərində K.Yunq, A.Adler, K.Horni və digərləri işləyib hazırlamışdılar. Münaqişə şəxsiyyətin kəskin mənfi təəssüratlarında ifadə olunur. Şəxsiyyətdaxili nəzəriyyəsinin tədqiqini Amerika psixoloqu Karl Rocers (1909-1982-ci illər) öz yaradıcılığında davam etdirdi. O, hesab edirdi ki, şəxsiyyətin strukturunun fundamental komponenti «Mən-konsepsiya»dır; buraya şəxsiyyətin özü haqqında təsəvvürlər daxildir. Öz «Mən»in obrazı, şəxsiyyətin ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi zamanı formalaşır. Digər Amerika psixoloqu Abraham Maslou (1908-1968-ci illər) da böyük populyarlıq qazanan bir konsepsiyayı yaratamıdır. A.Maslounun fikrincə, şəxsiyyətin motivasiyalar strukturunun əsasında bir sıra təşkilati tələbatlar durur. Onların sırasında fizioloji, təhlükəsizlik, sevgiyə, hörmətə, özünüifadə olunmaya olan tələbatları qeyd etmək olar. Ən alisi – sonuncudur, çünki burada insanın imkanları, qabiliyyət və talantları realizə olunur. Özünüifadə etmə – çox

adamlarda var, lakin yalnız bəzilərinə o, reallaşır və həqiqətə çevrilir. Konfliktoloji konsepsiyalarda şəxsiyyətdaxili münaqişələri növlərə böləndə, bir neçə əsası nəzərə alırlar. «Fərdin və qrupun psixologiyası» əsərinin müəllifləri üç cürə belə münaqişəni fərqləndirirlər: tələbatlar münaqişəsi; tələbatlar və sosial normalar arasında münaqişə; sosial normaların münaqişəsi. Şəxsiyyətdaxili münaqişələrinin daha dolğun təsnifatı A.Y.Antsupov və A.İ.Şipilov tərəfindən verilir: onlar belə təsnifatın əsasını şəxsiyyətin dəyərlər – motivasiyalar sahəsində görürlər. Münaqişəyə girən tərəflərdən asılı olaraq, onun əsas növləri göstərilir: motivasiyalarla bağlı olan, əxlaqi, gerçəkləşdirilmiş arzularla bağlı olan, rol, adaptasiya münaqişələri, qeyri-adekvat* (uyğun olmayan), bir də nevroitik* (əsəb sistemi ilə bağlı olan) münaqişələr. Şəxsiyyətdaxili münaqişələr öz nəticələrinə görə konstruktiv* (funksional, səmərəli), ya da ki, destruktiv* (dağıdıcı, səmərəsiz) ola bilər. Konstruktiv xarakterli münaqişələr şəxsiyyətin inkişafı üçün zəruridir. Destruktivlər isə şəxsiyyət üçün müəyyən təhlükə törədir: burada ağır təəssüratlanmalar stressvəziyyətinə gətirib çıxarır, bunların da ən ağır forması – intihardır*. Şəxsiyyətdaxili münaqişə – şəxsiyyətin elə bir vəziyyətidir ki, eyni zamanda ziddiyyətli və bir-birini inkar edən motivlər, dəyərlər yönümü və məqsədlər yaranır və insan həmin anda onların öhdəsindən gələ bilmir. Ümumi şəkildə şəxsiyyətdaxili münaqişəni subyektiv mövcud durumu və arzuolunan durumu, imkan və gerçəklik, aktual və potensialın arasındakı münaqişə kimi xarakterizə etmək olar. Ən geniş yayılmış psixoloji münaqişələr sırasında şəxsiyyətlərarası münaqişələri göstərmək olar. Onlar əslində cəmiyyətdə bütün fəaliyyət sahələrini əhatə edir. Alimlər haqlı olaraq qeyd edirlər ki, şəxsiyyətlərarası münaqişə – insan nəslinə xas olan ən qədim fəaliyyət üsullarından biridir. Bəziləri hesab edirlər ki, münaqişənin bu növü şəxsiyyətin daxilində gedən mübarizədən əvvəl yaranıb, çünki insanlar öz daxili aləmini araşdırmazdan əvvəl fərdlərarası ünsiyyətdə iştirak edirlər.

Şəxsiyyətlərarası münaqişələr - ayrı-ayrı fərdlərin sosial və psixoloji qarşılıqlı təsirinin nəticəsində öz aralarında toqquşması deməkdir. Bu – qarşılıqlı fəaliyyət quran subyektlərin açıq qarşıdurmasıdır; burada ziddiyyətlər, konkret şəraitdə üst-üstə düşməyən əksməqsədlər kimi çıxış edir. Ziddiyyətlər ictimai həyatın müxtəlif sahələrində yaranıb – məişət, iqtisadi, siyasi və s. Fərdlərarası ziddiyyətlər mülkiyyət üstündə, xasiyyətləri bir-birinə uyğun gəlməyəndə, xırda hərc-mərclik üstündə yaranır. Müxtəlif xasiyyətli, temperamentli insanlar, bir-birilə heç cürə yola gedə bilmirlər. Şəxsiyyətlərarası münaqişələr özünəməxsusluğa malikdir: insanların ziddiyyətləri, şəxsi motilərin toqquşması nəticəsində dərhal, yerindəcə baş verir; burada bütün məlum olan ümumi və xüsusi, obyektiv və subyektiv səbəblər ifadə olunur; burada xasiyyət, temperamentin yoxlanılması meydanıdır, belə demək olar ki, «poliqondur», qabiliyyətlər, intellekt, iradə və digər keyfiyyətlərin ifadə olunması vasitəsidir; yüksək emosionallıq müşahidə edilir; nəinki münaqişədə olan, həm də onlarla birbaşa əlaqəli olan maraqlarına toxunur. Şəxsiyyətlərarası münaqişənin yaranması işində əsas rolu ziddiyyətlər oynayır. Hər hansı bir hadisəyə olan baxışlar, qiymətvermələr üst-üstə düşməyəndə, ziddiyyətlər yaranır, mübahisə doğurur. Əgər belə vəziyyət iştirakçıların birinə təhlükəli görünərsə, onda münaqişəli vəziyyət yaranır. Münaqişəli vəziyyət zamanı tərəflərdə, hər hansı bir obyektə ələ keçirmək işində əksməvqə və məqsədlər yaranır. Məs., tədris qrupunda tələbələr arasında lider olmaq arzusu yaranır. Münaqişənin yaranması üçün burada istənilən bəhanə, yəni hər hansı bir hadisə, hətta üçüncü tərəfin iştirakı da ola bilər. Burada belə bir bəhanə hər hansı bir tələbənin, lider olmaq istəyinin haqqında rəyin yayılması ola bilər. Münaqişəli vəziyyətdə onun subyektiv və obyektiv aşkarlanır. Şəxsiyyətlərarası subyektlər – öz maraqlarını müdafiə edən, məqsədlərinə nail olmağa çalışan iştirakçılardır. Münaqişənin obyektiv – onun iştirakçılarının meyl saldıqları bir şeydir. Bu, həmin məqsəddir ki, qarşıdurma iştirakçılarının hər biri ona nail olmağa çalışır. Belə vəziyyətdə münaqişənin predmeti isə –

subyektlərin əks maraqlarını ifadə edən ziddiyyətlərdir. Şəxsiyyətlərarası münaqişələrin səbəbləri müxtəlif ola bilər, çünki onlar həyat fəaliyyətinin bütün sahələrində mövcuddur. Məs., təşkilatda münaqişələr ehtiyatların bölünməsi sahəsində, kommunikasiya vasitələrində nasazlıq üzərində məqsədlərdə olan fərqlərdən, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən, bir sıra (status, rol, mövqe və s.) sosial-psixoloji hadisələr üzündən baş verə bilər.

Qrup münaqişələri - qarşıdurma tərəflərindən heç olmasa biri kiçik qrup olduğu əqdirdə, qrup münaqişəsi yaranır. Belə qarşıdurma bir-birinə zidd mövqeli qrup motivlərin əsasında yaranır. Qrup münaqişələrin iki əsas növünü göstərmək olar: qrupdaxili («şəxsiyyət-qrup» münaqişəsi); qruplararası («qrup-qrup» münaqişəsi).

Qrupdaxili münaqişənin «şəxsiyyət-qrup» növündə durur. Münaqişənin bu növü şəxsiyyətlərarası münaqişədən əsaslı şəkildə fərqlənir, burada fərq onun çoxölçülülük olmasındadır. Qrupa bir çox münasibətlər daxildir, o, müəyyən şəkildə təşkili olunub, burada formal və/yaxud qeyriformal lider var və s. Münaqişənin şəxsiyyətdaxili və şəxsiyyətlərarası səbəblərinə qrup təşkilatı ilə müəyyən edilən səbəblər də əlavə olunur. Şəxsiyyət və qrup arasında münaqişələr qrupunun daxilidə mövcud olan qarşılıqlı münasibətlərin inkişafı nəticəsində yaranır; bəzən burada özünəməxsus xüsusiyyətlər də yaranır. Birinci xüsusiyyət münaqişənin strukturu ilə bağlıdır; münaqişə ilə bağlı fəaliyyət şəxsi və qrup motivlərinin toqquşması əsasında aparılır. İkinci xüsusiyyət – nəzərdə tutulan münaqişənin səbəblərinin mahiyyətini özündə əks etdirir. Səbəblər isə bilavasitə fərdin qrupda mövqeyi ilə bağlıdır; bu mövqeyi «vəziyyət», «status»*, «daxili ustanovka»*, «rol», «qrup normaları» kimi anlayışlar xarakterizə edir. Şəxsiyyət və qrup arasında yaranan münaqişələrin səbəbləri birbaşa rol gözləmələri ilə bağlıdır; şəxsiyyətin statusuna daxili ustanovka («gözləmə») uyğun gəlməyəndə, rol gözdəmələri pozulanda münaqişə baş verir. Üçüncü xüsusiyyət – öz əksini hər hansı bir münaqişənin ifadə olunması formalarında tapır; məs., qrup tərəfindən sanksiyalar (cəza tədbirləri) tətbiq olunur, qrupun üzvləri münaqişədə olanla qeyriformal ünsiyyəti kəsirlər; münaqişə edənə kəskin şəkildə tənqid edirlər, bəzən onda eyforiya (yüksək əhval-ruhiyyə) yaranır və s.

Qruplararası münaqişə – əks mövqeli qrup motivlərin, maraqların, dəyərlər və məqsədlərin toqquşması nəticəsində yaranır. Belə münaqişələrin səciyyəvi cəhəti məhz qeyd edilən xüsusiyyətdir. Münaqişələrin belə növü müxtəlif ölçüdə (kiçik, orta, iri) qruplar arasında ola bilər. Kiçik sosial qrup (KSQ) – bilavasitə ünsiyyətdə olan, ümumi məqsəd və vəzifələri həyata keçirən (ailə, briqada, qrup) insan birliyi. Orta sosial qrup (OSQ) – nisbətən müstəqil, ictimai əmək bölgüsü sistemində öz statusuna və funksiyalarına malik olan təşkilatdır (müəssisə, tədris ocağın, hərbi hissənin kollektivi). Böyük sosial qrup (BSQ) – bütün üzvləri üçün ümumi olan iqtisadi, siyasi, dini və s. əlamətlər əsasında formalaşan insan qrupudur (sosial sinif, siyasi partiya, laylar, etnik birliklər, milli qurumlar, iri dini birləşmələr). Sosial qrupların müxtəlif səviyyələri münaqişələrin yarışması və həll olunma üsullarında öz xüsusiyyətlərinə malikdir. Məs., kiçik qrup səviyyələrində qruplararası münaqişələrin yaranmasında qrupların sosial identifikasiyası əhəmiyyətli böyük rol oynayır. O, qrupa aid olma duyğusunun formalaşdırılmasında, özünü digər üzvləri ilə eyniləşdirilməsində «onlar» və yaxud «bizimki olmayanlar» mövcudluğundan fərqli olan «biz» mövhumunun yaradılmasında istifadə olunur.

*status – vəziyyət

*daxili ustanovka – daxili quruculuq

*intihar – özünə qəsd

* qeyri-adekvat - uyğun olmayan

- * konstruktiv - funksional, səmərəli
- * nevroitik - əsəb sistemi ilə bağlı olan
- * destruktiv - dağıdıcı, səmərəsiz

Nəticə

Kurs işinin gedişindən də bizə məlum oldu ki, maraq intellektual emosiya olub insan psixikasında, insan təkamülündə böyük əhəmiyyətə malikdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu maraqlar yeniyetmələrdə ehtiraslı vurğunluq, həvəs formasında təzahür etsədə qısa müddətli olur. Fəaliyyət proseslərində maraqların rolu müstəsna dərəcədə böyükdür. Maraqlar şəxsiyyəti onda əmələ gəlmiş bilmək və başa düşmək cəhdini təmin etdiyi üçün fəal surətdə yollar və vasitələr axtarmağa məcbur edir. Maraqlar insanın idrak təlabatlarının emosional təzahürləridir. Onların təmin olunması biliklərdəki çatışmamazlıqları aradan qaldırmağa, onları anlamağa, onlarla tanış olmağa kömək edir. Maraqlar subyektiv olaraq – insanın özü üçün – idrak prosesinin kəsb etdiyi müsbət, emosional tonda, onun haqqında daha çox bilmək, onu başa düşmək arzusunda təzahür edir.

Kurs işinin gedişində maraqların nə olduğunu, necə formalaşdığını, təsnifatını, növlərini, qarşılıqlı ziddiyyəti zamanı meydana çıxan münaqişələrin tipologiyasını və növlərini araşdırıb, aydınlaşdırdıq. Maraqlar insan idrakının təhrikedici qıcıqlandırıcısı olmaqla, intellektual emosiya növüdür. Maraqlar insan idrakının, insan psixikasının formalaşmasında çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Psixika - insanın daxili aləmidir, insanın beynində müvcud olan və ona məxsus daxili aləmin məzmunudur. Heyvanlardan fərqli olaraq insan nəinki bioloji, həm də sosioloji varlıqdır. İnsan normal həyat fəaliyyətinə fizioloji və psixoloji funksiyaların köməyi ilə nail olur. Psixi funksiya-insana xarici mühitlə arasıkəsilməyən qarşılıqlı əlaqə yaratmağa və öz davranışı ilə onu idarə etməyə kömək edir. Şəxsiyyət - insanın təkrar olunmayan fiziki, bioloji, psixoloji keyfiyyətlərinin xassəsidir. İnsan şəxsiyyəti onunla birlikdə doğulmur, bu onun tərəfindən qazanılan yeni keyfiyyətdir. Şəxsiyyətin daxili keyfiyyəti və ya insanın özü, onu əhatə edən insanlarla əlaqə prosesində formalaşır. Şəxsiyyətin əsas əlamətlərindən biri onun sabitliyidir. Əgər insan şəxsiyyətdirsə, o, həqiqətən, yolundan dönməz, ən çətin həyat sınaqlarından öz inamını əsas tutar, onu müdafiə edər, qoruyar. Eyni zamanda nəyə meyl göstərmək şəxsiyyətin elə bir xüsusiyyətidir ki, bunun nəticəsində bilik, bacarıq, nəyə qadir olmaq və nəyi istəmək qabiliyyəti üzə çıxır. Yəni insanı əhatə edən cəmiyyət uşağa düz, mədəni, xeyirxah olmağı öyrədibse, o da gələcəkdə gələcək nəsilə onu verməlidir.

Sırf elmi işimin mövzusu ilə bağlı bu və ya digər məsələlər ilə bağlı ölkəmizdə psixoloji araşdırmalar aparılmayıb. Məhz elmi işimin tam şəkildə işlənilməsində əsas çətinlik bundan ibarət olmuşdur. Belə araşdırmaların və elmi işimin mövzusu ilə bağlı psixoloji-elmi ədəbiyyatın çox az tapılması elmi işin yazılışı gedişində müəyyən metodoloji və praktiki çətinliklər yaratmışdır. Bu səbəbdən elmi işimi yazmaq üçün öz dahi psixoloqlarımızın əsərləri ilə yanaşı rus və ingilis dilli psixoloji-elmi ədəbiyyatdan da istifadə etmişəm.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə. “Psixologiya”. Bakı 2006
2. Ə.Ə. Əlizadə. “Məhəbbət aləmi”. Bakı 1995.
3. Ə.Ə. Əlizadə, A. Abbasov. “Ailə”. Bakı 1989.
4. Ümumi psixologiya. Petrovskinin redaktəsi ilə.
5. Bayramov Ə.S. “Hisslərin xüsusiyyətləri və növləri” // V.İ.Lenin adına APİ-nin elmi əsərləri - 1969
6. Ə.Ə. Əlizadə, A.N. Abbasov. “Ailə həyatının etika və psixologiyası”. Bakı 1988.
7. Seyidov Ə.Y. Azərbaycan pedaqoji fikrin inkişaf tarixindən. B., “Maarif”, 1987
8. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – B., 2003
9. Cavadov R.Ə., Tağıyeva G.B. “Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət”. Bakı 2006.
10. Abdullayev A.K., Ağayev Ş.S., Zəkuyev Ə.K., Mustafayeva
11. Qaragözov R.R., Qədirova R.H. “Psixoloji stress: özünü və uşağını xilas et!”. Bakı 1997.
12. Селье Ганс «Стресс без болезней». Москва 1994.
13. «Стресс жизни: сборник». Составители Попова Л.М., Соколов И.В.
14. Аболин Л.М. «Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека» - Казань, 1987
15. Вилюнас В.К. «Основные проблемы психологической теории эмоций» // Психология эмоций. Тексты – под ред. В.К. Вилюнаса, Ю.Б. Гиппенрейтер – МГУ, 1984
16. Вилюнас В.К. «Психология эмоциональных явлений» - МГУ, 1976
17. Ильин Е.П. «Эмоции и чувства» - С-П, Питер, 2002
18. Изард К.Э. «Психология эмоций» - С-П, Питер, 2000
19. Пиз А. «Язык телодвижений» - С.-П., 1998 Рейковский Я. «Экспериментальная психология эмоций» - М., 1979
20. Мельник В.А. Политология. Учеб. 2-е изд. – Минск, 1997
21. Конфликтология / Под ред. В.П.Ратникова. – М., 2001
22. Робер М.-А., Тильман Ф. Психология индивида и группы. – М., 1988
23. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. – М., 1999
24. Майерс Д. Социальная психология. – СПб., 1997
25. Хрестоматия к курсу «Основы гендерных исследований» / Отв.ред. О.А.Воронина и др. – М., 2000
26. Андреева Г.М. и др. Зарубежная социальная психология XX столетия. Теорет. подходы: учеб.пособ. для вузов. – М., 2001
27. Клещина И.С. Гендерный подход и внутриличностные конфликты / Женщина. Образование. Демократия. Материалы второй международной междисциплинарной научно-практической конференции. - Минск, М., 2000
- 28.10. Нахичеванлы А.Г. Этика и политика: история и современность. – Б., 2000
29. Мария Земска “Семья и личность”. Москва 1986.
30. Wade C. Psychology. 1995
31. Maccoby E.E. Psychology and gender differences. Stanford University, 1995
32. Mussen P. Child Development; University of Colifornia, 1990
- 33.15 Zimbardo P. Psychology and your life. 1999

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ -----	1
2. Psixologiyada şəxsiyyət anlayışı. Şəxsiyyət ictimai münasibətlərin subyektivi və obyektivi kimi-----	2
3. Maraq nədir?-----	5
4. Maraqlar necə formalaşır?-----	6
5. Maraqların təsnifatı-----	7
6. Davamlı və davamsız maraqlar-----	8
7. Psixoloji münaqişələrin tipologiyası, onların xüsusiyyətləri-----	9
NƏTİCƏ -----	16
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT -----	17